

«ДИСКУРС» ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

**Ф.ф.н. Пардаев Азамат Бахронович,
Самарқанд Давлат университети,**

«Дискурс» атамаси прагматингвистиканинг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади.

Прагматингвистик дискурснинг формал ва структурал (жумладан, субстанциал) тилшуносликларидан кенг истеъмолда бўлган н у т қ тушунчасидан фарқи нимада? Дискурс талқинида тилшуносликда хилма хил қарашлар мавжуд. Аксар тилшунослар дискурсни (французча *discourse*, инглизча *discourse*, лотинча *discursus* – ҳаракат, узлуксиз алмашилиш, суҳбат, сўзлашиш) нутқий фаолият жараёни ҳамда сўзлашиш услуби каби мазмунларда тушунтиришга ҳаракат қилади.¹ Дискурс ҳақида қимматли фикрлар когнитолог тилшунос Ш.Сафаров томонидан билдирилган.² Олим матн ва дискурсни муаммолари хусусида қуйидагиларни ёзган: «Агарда матн ва дискурсни ҳар иккаласи ҳам инсон лисоний фаолиятининг натижаси бўлса, уларни фақатгина зоҳирий – формал кўрсаткичга асосан «оғзаки» ва «ёзма» сифатлари билан фарқлаш имконига гумоним бор. Худди шунингдек, уларнинг бирини моддий кўринишли ҳодиса, иккинчисини бу хусусиятдан холи кўринишда тасаввур қилиш қийин масала. Ахир буларнинг иккаласи ҳам натижали фаолият маҳсули бўладиган бўлса, эришилган натижа моддий кўриниш олиши керак-ку?!».³ Биз Ш.Сафаров томонидан келтирилган А.Кибрик, В.Плунгянларнинг «дискурс – бир пайтнинг ўзида ҳам лисоний фаолият жараёни, ҳам унинг (фаолиятнинг) маҳсулидир» мазмундаги фикрига таянган ҳолда дискурсни кенг маънода, аммо оддийроқ, соддароқ тушунишга ҳаракат қиламиз. Дискурс, бизнингча, ёзма ва оғзаки нутқ жараёнини қамраб олувчи ҳодиса, мулоқот тизими ёки қисқача айтганда, инсоннинг нутқий фаолиятидир. Зеро, «матн дискурсив фаолият кечаётган пайтнинг ўзидаёқ яратила бошланади. Маъқули, қиёсланаётган бу икки ҳодисани «гипероним» - «гипоним» муносабатида ўрганишдир. Дискурс инсон онгли фаолиятининг маълум бир тури, туркуми бўлса, матн унинг бир кўринишидир»⁴.

Демак, дискурс - сўзловчи ва тингловчининг ўзаро фикр алмашиш, бир-бирига таъсир кўрсатиш мақсадида лисоний ва нолисоний

¹ Кибрик А.А., Паршин П.Б. Дискурс // Электронная Энциклопедия Кругосвет. <http://www.krugosvet.ru/articles/82/1008254/print.htm>; Баранов А.Н., Плунгян В.А., Рахилина Е.В. Путеводитель по дискурсивным словам русского языка. М., 1993.

² Сафаров Ш. Прагматингвистика, -Б.216.

³ Сафаров Ш. Кўрсатилган асар, -Б.223.

⁴ Сафаров Ш. Кўрсатилган асар, -Б.226; Қаранг: Кибрик А.А., Плунгян В.А. Функционализм и дискурсивно-ориентированные исследования / В.кн.: Фундаментальные направления современной американской лингвистики. – М., 1997, -С.307-323.

воситалардан ўзлари энг самарали деб ҳисоблаган шакл ва турда амалий фойдаланиш жараёни.

Дискурс бу – жараён, инсоний фаолият тури. У лисоний ва юзлаб нолисоний омилларнинг муштарак шаклда б и р мақсад йўлида воқеланишидир. Мана шу билан дискурс анъанавий нутқ тушунчасидан фарқланади – анъанавий нутқ тушунчаси остида, одатан, лисоний бирликнинг оддийгина воқеланиш шаклу кўринишлари тушунилади, холос. Бу масала, унинг билан боғлиқ равишда *нутқ бирлиги* (нутқий бирлик) ва *мулоқот бирлиги* (дискурсив бирлик) тушунчалари Ш.Сафаров ва Г.Тоировалар томонидан жуда муфассал тавсифланган⁵. Жумладан, муаллифлар ўзбек тилида кўришиш / саломлаш ибтидосида қўлланиладиган «Ассалому алайкум ва раҳматуллоху баракотух» ёки «Салом» ёки «Хелло» шаклининг қўлланилиши сўзловчи ва тингловчининг мақсади, миллати, ёши, тарбияси, маълумоти, маданий савияси, хулқ атвори, кийиниши, овоз тембри, тана аъзолари ҳолати ва ҳаракатлари, муайян нутқий шароит каби деярли сон-саноксиз шароит кўрсаткичлари билан боғланганлиги, мана шу турли соҳа ва сатҳ бирликлари мажмуаси оний (ситуатив) тизим сифатида талқин этилувчи мулоқот бирлигини (дискурсив бирликни) тузиши очиб берилган. Албатта, мулоқот бирлиги сифатида талқин этиладиган бу оний дискурсив (ситуатив) тизим марказида нутқий бирлик (лисоний бирликнинг маълум шаклда воқеланиши) туради, лекин оний тизим фақат нутқ бирлигидангина иборат эмас – у жуда кўп таркиблидир. Сўзловчи ҳам ўз нутқини баён этишдан аввал уни ичида грамматик жиҳатдан шакллантиради. Аввал онгда ифодаланмоқчи бўлган фикр жамланиб, сараланади ва оний тезликда керакли воситалар танланиб бир тизимга келтирилади ҳамда **шу вақтнинг ўзида қўшимча маъно жилосини бериш учун матн/шароиту мақсадга мос керакли воситалар** – ифодаланаётган фикрга бевосита жонли (ҳаракатдаги) мулоқот руҳини ва безак, зеб-зийнат берувчи бирликлар – дискурсив маркерлар танланади. Дискурсив маркерлар сўзловчи ёки матн тузувчига (ижодкорга) ифодаланаётган нутқий вазиятнинг – реал мулоқот, ҳаракатдаги фаолиятни табиий чиқишини таъминлашга хизмат қилади ва коммуникатив стратегияни белгилашда муҳим аҳамият кашф этади. Демак, дискурсив маркерлар сўзловчи ёки ёзувчининг прагматик мўлжалини воқелантиришда ҳамда мулоқот субъекти бўлган тингловчи ёки ўқувчига таъсир ўтказиш жараёнида ўзига хос - нутққа дискурс руҳини беришдек вазифани бажаради. Мулоқот ёки матн орқали муаллиф ўқувчига таъсир ўтказишнинг турли усуллари (эпистемик, денотик, аксиологик...) фойдаланиши жараёнида, албатта, матн структурасига «жонлантирувчи маркер»ларни тиркайди, киритади. Натижада, улар матн композициясини шакллантиришда хизмат қилувчи муҳим воситалардан бирига айланади.

⁵ Сафаров Ш., Тоирова Г. Нутқнинг этносоциопрагматик таҳлили асослари. Ўқув қўлланма. - Самарқанд. СамДЧТИ нашри, 2007. 44 б.